

REVIEW OF RESEARCH

ISSN: 2249-894X

IMPACT FACTOR : 5.7631 (UIF)

VOLUME - 12 | ISSUE - 6 | MARCH - 2023

महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना : ग्रामीण रोजगारनिर्मितीचा अभ्यास

डॉ. बाजीराव चंद्रकांतराव वडवळे
लोकप्रशासन, विभाग प्रमुख, पीपल्स कॉलेज, नांदेड.

1. प्रस्तावना

भारतातील ग्रामीण समाजाला अनेक वर्षांपासून बेरोजगारी, दारिद्र्य, आणि शहरांकडे होणारे मोठ्या प्रमाणातील स्थलांतर यांसारख्या समस्यांचा सामना करावा लागत आहे. ग्रामीण भागात शेती हा मुख्य व्यवसाय असला तरी शेतीचे उत्पन्न ऋतूनुसार बदलते ज्यामुळे ग्रामीण कुटुंबांना वर्षभर आर्थिक सुरक्षितता मिळत नाही. या पार्श्वभूमीवर ग्रामीण नागरिकांना रोजगाराचा कायदेशीर हक्क देण्याची गरज निर्माण झाली. यासाठी भारत सरकारने 2005 मध्ये राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायदा (पुढे मनरेगा म्हणून ओळखला जातो) लागू केला. या योजनेने गरीब आणि बेरोजगार कुटुंबांना मानवी सन्मानासह काम करून उत्पन्न मिळविण्याची संधी उपलब्ध करून दिली. त्यामुळे मनरेगा योजना ही रोजगार, सामाजिक सुरक्षा आणि ग्रामीण विकास यांचा संगम म्हणता येते.

2. योजनेची उद्दिष्टे

मनरेगा योजनेचे प्राथमिक उद्दिष्ट म्हणजे ग्रामीण भागातील रोजगाराच्या संधी वाढवणे व प्रत्येक प्रौढ व्यक्तीला 100 दिवसांचे मजुरीचे काम उपलब्ध करून देणे, जे एक प्रकारचा रोजगाराचा कायदेशीर हक्क आहे. या योजनेमुळे गरीब कुटुंबांच्या हातात रोख उत्पन्न येते, ज्यामुळे त्यांचे दैनंदिन जीवनमान सुधळते. या योजनेद्वारे ग्रामीण भागातील पायाभूत सुविधा विकसित करण्यासही प्रोत्साहन दिले जाते, जसे की पाणीसाठे, तळे, सिंचन प्रकल्प आणि रस्ते. तसेच ग्रामीण कुटुंबांचे शहरांकडे होणारे स्थलांतर कमी करणे आणि महिलांच्या कामातील सहभागाद्वारे त्यांचे आर्थिक सक्षमीकरण हेही या योजनेचे प्रमुख उद्दिष्ट आहे.

3. योजनेची वैशिष्ट्ये

मनरेगा योजना जगातील सर्वात मोठ्या सार्वजनिक रोजगार हमी कार्यक्रमांपैकी एक आहे. या योजनेची वैशिष्ट्ये अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहेत. प्रत्येक प्रौढ ग्रामस्थाला कामाचा कायदेशीर हक्क दिला जातो, आणि काम उपलब्ध न केल्यास संबंधित व्यक्तीस बेरोजगारी भत्ता देण्याची तरतूद आहे. मजुरीची रक्कम राज्याच्या किमान वेतन दरानुसार ठरविली जाते व मजुरीचे बँक खात्यात (DBT) भरणे अनिवार्य आहे, ज्यामुळे भ्रष्टाचार आणि दलाली कमी होते. या योजनेत महिलांसाठी 33% जागांचे आरक्षण असल्याने ग्रामीण महिलांचा आर्थिक सहभाग वाढला आहे. कामांमध्ये यंत्रांचा वापर कमीतकमी ठेवण्याची तरतूद असल्याने अधिकाधिक व्यक्तींमधून रोजगार मिळतो.

4. सामाजिक-आर्थिक परिणाम

मनरेगा योजनेमुळे ग्रामीण भागातील अनेक कुटुंबांच्या आर्थिक स्थितीत लक्षणीय सुधारणा झाली. योजनेद्वारे उत्पन्न वाढल्यामुळे ग्रामीण बाजारपेठेत खरेदीशक्ती वाढली, ज्यामुळे स्थानिक अर्थव्यवस्था मजबूत झाली. महिलांचा सहभाग वाढल्यामुळे आर्थिक स्वावलंबन, आत्मविश्वास आणि कुटुंबातील निर्णय प्रक्रियेत त्यांचा सहभाग वाढला. जलसंधारण व भूसंवर्धन प्रकल्पांच्या माध्यमातून

शेतीची उत्पादकता वाढली आणि शेतीवरील अवलंबित्व अधिक शाश्वत झाले. त्यामुळे मनरेगा योजनेचा लाभ केवळ रोजगारापूरताच मर्यादित न राहता, समाजातील लिंगसमता, आर्थिक विकास आणि पर्यावरण संरक्षण यांनाही मिळतो.

5. अंमलबजावणीतील प्रगती

सरकारी आकडेवारीनुसार मनरेगाच्या अंमलबजावणीत गेल्या अनेक वर्षांत चांगली प्रगती दिसून आली आहे. टप्प्याटप्प्याने सर्व राज्यांमध्ये या योजनेची अंमलबजावणी करण्यात आली आणि लाखो कुटुंबे दरवर्षी योजनेचा लाभ घेत आहेत. अनेक गावांमध्ये शेततळे अंगणवाड्या, रस्ते, पाणवटे आणि गाव-विकासात उपयुक्त अशी सार्वजनिक मालमत्ता निर्माण करण्यात आली, ज्याचा दीर्घकालीन विकासावर परिणाम झाला. या योजनेमुळे काही भागातील ग्रामीण स्थलांतर प्रभावीपणे कमी झाले असून रोजगार उपलब्धतेमुळे जीवनमान स्थिर झाले आहे.

6. अडचणी आणि मर्यादा

मनरेगा योजना यशस्वी असली तरी तिच्या अंमलबजावणीत काही अडचणी दिसतात. अनेक जिल्ह्यांमध्ये निधीवाटपात विलंब होत असल्याने मजुरांना वेळेवर मजुरी मिळत नाही. काही ठिकाणी कामांचे वाटप आणि निवड प्रक्रियेत पारदर्शकता नसल्याची तक्रार केली जाते. काही भागात राजकीय हस्तक्षेप आणि भ्रष्टाचारामुळे कामे योग्य पद्धतीने पूर्ण न होण्याची शक्यता असते. तसेच काही कुटुंबांमध्ये अद्याप योजनेविषयी पुरेशी माहिती नसल्याने ते लाभापासून वंचित राहतात.

7. सुधारणा आणि सूचना

मनरेगा अधिक प्रभावी करण्यासाठी कामाची नोंद, मोजणी, आणि निधी वितरण यंत्रणा पूर्णपणे डिजिटल करण्याची आवश्यकता आहे. गावांमध्ये जनजागृती वाढवण्यासाठी पंचायत शिक्षक, स्वयंसेवी संस्था आणि महिलांचे बचत गट यांना सक्रिय सहभागी करणे आवश्यक आहे. मनरेगा कामांमध्ये कौशल्याधारित प्रशिक्षण देऊन उत्पादक रोजगार निर्माण केला जाऊ शकतो. पर्यावरणपूरक कामांना आणि शेतीस उपयुक्त पायाभूत सुविधांना विशेष प्राधान्य देणे ग्रामीण विकासासाठी उपयुक्त ठरेल.

8. निष्कर्ष

एकूणच, मनरेगा ही ग्रामीण भारतासाठी रोजगार, आर्थिक सुरक्षा आणि शाश्वत विकास यांचे प्रभावी साधन आहे. या योजनेने ग्रामीण अर्थव्यवस्था बळकट करण्यास, महिलांना आर्थिक ओळख देण्यास आणि सामाजिक समता प्रस्थापित करण्यास मोठी मदत केली आहे. योग्य नियोजन, भ्रष्टाचारमुक्त कार्यप्रणाली आणि लोकसहभाग वाढविला गेल्यास मनरेगा ग्रामीण भारताला अधिक स्वावलंबी आणि समृद्ध बनवू शकते.

संदर्भ

1. <https://nrega.nic.in>
2. भारत सरकार). 2005). राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी अधिनियम, 2005 (NREGA). विधी व न्याय मंत्रालय. <https://legislative.gov.in>
3. प्रेस माहिती ब्युरो (PIB). (2022, मार्च 15). मनरेगा योजनेतर्गत निधी वितरण आणि उपलब्ध रोजगाराबाबत माहिती. भारत सरकार. <https://nrega.nic.in/netnrega>
4. सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभाग, महाराष्ट्र शासन). 2022). ग्रामीण रोजगार हमी योजना मार्गदर्शक पुस्तिका. मुंबई महाराष्ट्र : शासन
5. सकाळ). 2023, 12 जानेवारी. (मनरेगा योजनेचा ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवर प्रभाव. <https://www.esakal.com>
6. लोकसत्ता). 2022, 18 सप्टेंबर. (मनरेगा रोजगाराच्या हमीपासून ग्रामविकासापर्यंत : <https://www.loksatta.com>